

Петков С.В., Волков Є.Л.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПОЛІЦЕЙСЬКІ УСТАНОВИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ХІХ СТ. НА ПРИКЛАДІ МІСТА ОЛЕКСАНДРІВСЬКА КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

В українській державі гарантується і послідовно реалізується політика, спрямована на захист прав і свобод громадян, їх законних інтересів. У Конституції України, прийнятій від імені Українського народу, недоторканість і безпека людини визнаються однією з найвищих соціальних цінностей [1]. За Законом України “Про міліцію” від 25 грудня 1990 року одним, з основних напрямів діяльності міліції є забезпечення особистої безпеки громадян, запобігання правопорушенням, охорона громадського порядку, виявлення та розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили, виконання кримінальних покарань та адміністративних стягнень. Вивчення питань, пов’язаних із становленням правового регулювання процесу виникнення, формування та функціонування адміністративно-поліцейських установ у місті Олександрівську у 1803-1917 рр., є актуальними з наукової, практичної та політичної сторін. Сучасна політика держави, спрямована на захист інтересів громадян, потребує критичного осмислення накопиченого історичного досвіду, аби новітні політичні рішення спирались на науково обґрунтований аналіз уроків минулого.

Джерельну базу дослідження склали матеріали Державного архіву Запорізької області. У дослідженні використані матеріали двох фондів цього архіву:

До статистичних джерел належать дані про чисельність населення в м. Олександрівську [2].

У другій половині XVIII ст. поліцейські функції були у компетенції органів управління Гетьманщини та Запорозької Січі. Адміністративна система характеризувалася розвитком ряду посад та органів, що також виконували поліцейські функції. Цей розвиток було припинено ліквідацією усієї історично сформованої системи органів управління Гетьманщини та Запорозької Січі. Але утворення єдиної загальноімперської системи органів управління, суду та поліції не змогло обійтись без використання окремих традиційних особливостей у системі організації місцевих органів влади, які знайшли свій прояв у наявності військово-козачих формувань з традиційним устроєм поліції в них.

У результаті активної загальнодержавної політики Російської імперії, спрямованої на усунення турецько-татарського впливу на південноукраїнських землях, утворення у цьому регіоні системи адміністративно-поліцейських органів як частин єдиної структури управління відбувалось одночасно з ліквідацією Запорозької Січі, з активною переселенською політикою та з врахуванням близькості зовнішніх кордонів і можливості зовнішньої агресії. Ці фактори і здійснили безпосередній вплив на формування адміністративно-поліцейських органів у 50-70 рр. XVIII ст. Таким чином, в організації поліції місцевих органів управління Російської імперії на південноукраїнських землях до утворення там намісництва формування губернсько-провінційно-воєводської системи відбувалось значно пізніше, що, у свою чергу, сприяло деякій затримці проведення у житті вимог реформи місцевих органів управління 1775 р. У ході цієї реформи відбулися найбільш кардинальні зміни організації адміністративно-поліцейських органів як в Україні, так і на всій території Російської імперії. Введення в дію нової системи в Україні залежало від ряду зовнішніх та внутрішньополітичних причин, знаменуючи собою заключний етап уніфікації, ліквідації практично усіх відмінностей в організації органів місцевої адміністрації, поліції та суду [3].

Фонд 1 “Олександрівська міська ратуша” Оп. 1	Справа № 309 – Документи про вибори збірника податків на утримання поліції м. Олександрівська (1837 – 1838 рр.). Справа № 352 – Указ Катеринославського губернського правління про результати перевірки ведення судочинства у судах губернії (21 жовтня 1840 р.). Справа № 431- Документи про боротьбу з незаконним виробленням та продажем вина (1845 – 1857 рр.). Справа № 643 – Документи про надходження до повітового казначейства коштів на утримання поліції (1853 – 1857 рр.).
Фонд 24 “Олександрівська міська управа” Опис 1	Справа № 37 – Про збільшення складу поліцейських десяцьких (1884 – 1893 рр.). Справа № 159- Про заснування при міському управлінні лікарсько – поліцейського комітету (1902 – 1913 рр.). Справа № 323 – Листування з жандармською поліцією про квартирне забезпечення офіцерських і нижніх чинів (1908 – 1918 рр.). Справа № 324 – Про квартирне забезпечення поліцейських чиновників та жандармів (1908 – 1910 рр.). Справа № 328 – Про відпуск коштів на утримання міської поліцейської команди (1908 – 1912 рр.). Справа № 360 – Про клопотання перед урядом про заснування в м. Олександрівську посади міського базарного поліцейського наглядача (1909 – 1914 рр.). Справа № 376 – Про штати та заснування в м. Олександрівську самостійної поліції (1910 р.). Справа № 402 – Про заснування штата поліції і у поселеннях приєднаних до м. Олександрівська (1911 – 1912 рр.). Справа № 466 – Про скасування відкритого при міському управлінні лікарсько – поліцейського комітету і посади поліцейського наглядача, що знаходиться при ньому (1912 – 1914 рр.). Справа № 2041- Звіти та відомості про утримання поліції на міські кошти (1916 р.). Справа № 2058 – Циркуляри та листування з міськими управами Херсона, Мелітополя та ін. про утримання поліцейських чинів на кошти міста і про допомогу на цей предмет казни (1916 р.).
Опис 4	Справа № 8 – Про знаходження коштів для найму вільнонайманих поліцейських службовців (почато у 1868 році).
Опис 5	Справа № 3 – Доноси про збільшення штату городових м. Олександрівська, про прийняття на рахунок казни утримання 10-ти городових, командируючо для охорони казенних винних лавок та список городових поліцейської команди (1899 – 1901 рр.). Справа № 4 – Про збільшення поліцейських наглядачів Олександрівської міської поліції (1899 – 1903 рр.). Справа № 8 – Доноси і рапорти ревізорів і членів управи про заснування в м. Олександрівську міського поліцейського управління 2-го розряду (1902 – 1912 рр.). Справа № 14 – Матеріали про міську поліцію і її особистий склад (1912 – 1915 рр.).

Проведення наприкінці XVIII ст. в Україні нових реформ адміністративно-територіального поділу потребувало

створення відповідних органів місцевого та центрального управління, а також виконавчих органів на міщан. Період створення адміністративно-поліцейських установ супроводжувався численними змінами, зумовленими тим, що це був якісно новий підхід до міщан.

З самого початку вищі органи управління користувалися необмеженою владою. Ось як про це пише І.К. Рибалка: “Створена у 1796 році Катеринославська губернія на той час входила до Новоросійсько-Бесарабського губернаторства, на чолі якого стояв військовий генерал-губернатор. Він мав необмежену владу щодо справ у цьому губернаторстві” [4].

Створення й організація російським урядом Катеринославської губернії супроводжувалися посиленням і розгалуженням місцевого адміністративно-управлінського апарату. Перша чверть XIX ст. охарактеризувалася створенням системи вищих і центральних державних органів управління. Важливою частиною створюваної системи з 1802 року стали нові органи управління-міністерства. То був також період формування вищих органів охоронно-карального призначення, на які покладалося узгодження дій силових структур, концентрація відповідних даних: безпосереднє ведення найважливіших справ. Так, 5 вересня 1805 року було створено Комітет вищої поліції. Це був міжвідомчий центр, який повинен був одержувати з різних джерел дані про чутки, настрої усіх верств населення, підозрілих іноземців, таємні збори й масонські ложі. 13 січня 1807 року замість цього бездіяльного посередницького органу було створено Комітет охорони громадської безпеки. Дізнання з питань, який розглядав цей Комітет, проводили місцеві адміністративно-поліцейські органи. Комітет інтенсивно діяв у 1807-1810 рр., тобто до створення Міністерства поліції. Після цього він із міжвідомчої ради перетворився на вищий судово-слідчий орган імперії з політичних і резонансних кримінальних справ (головним чином, про хабарництво високопоставлених чиновників) [5].

До речі тільки хабарництвом (у малих розмірах) або зловживанням службовим становищем можна пояснити один “кумедний” випадок, який відбувся в Олександрівську у 1815 році (вже на початку створення поліції чиновники пристосувалися до нових обов’язків). У місцеві органи управління звернувся “казенного поселення Вознесенського” селянин Іван Летючий. Він доносив, що якось серпневої ночі він побачив на своєму баштані таку картину: стоїть однокінна фіра, а три невідомих крадуть вирощені ним кавуни і складають їх до неї. Вознесенський поселенин страшно закричав, двоє з невідомих відразу почали тікати, а третій, сівши до візка, швидко поскакав у місто. Летючий кинувся за ним. На повному скаку він наздогнав втікача, перерізав віжки та супонь, і коли кінь зупинився й фіра зупинилась, з’ясувалося, що злодієм був міщанин Іван Бриль. Він і назвав імена своїх “товаришів”: Іван Онищенко та Павло Литовченко. З’ясувалося, що вони вкрали 72 кавуни, пошкодивши ще багато інших. Летючий особисто привів злодія у міську поліцію. Але яке ж було його здивування, коли через декілька днів він дізнався, що злодіїв було випущено без суду і винних буде стягнуто 1 руб. 15 коп. за вкрадені кавуни, а інші претензії не складають ані крадіжки, ані шахрайства, через це їх до кримінальної відповідальності притягти неможливо і справу з цього предмету виключають з невіршених [6].

Але повернемося до розвитку органів управління. Серед нових державних органів галузевого управління найбільш важлива роль відводилася Міністерству внутрішніх справ, до структурних підрозділів якого було включено й поліцію. Щоправда, у 1811-1819 рр. поліцію було виведено зі складу МВС й утворено окреме Міністерство поліції. У 1819 році департаменти й інші підрозділи Міністерства поліції було повернуто практично без зміни їх функцій до МВС. Однак не структурні реорганізації становили найважливіший елемент і мету перелічених перетворень. Головне їх значення полягало в забезпеченні централізації управління до того часу децентралізованими органами поліції. Саме в такий спосіб досягалося зміцнення й спеціалізація поліцейського апарату зверху донизу, більша системність, однозначність і підпорядкованість його на всьому просторі держави [7].

У 1770-1775 рр. на південному кордоні Російської імперії будуються фортеці Дніпровської лінії, головним завданням яких є захист півдня держави від турецько-татарських набігів. Із заселенням Олександрівської фортеці з’явилася потреба в органах місцевого управління та засадах виконавчої влади, які повинні були займатися охороною правопорядку у фортеці і регулюванням суспільних відносин (зокрема між поселенцями та каторжниками, яких засіляли для спорудження фортеці і які потім у ній залишалися). На початку існування фортеці ці функції виконувалися земським Комісарським управлінням та воєводою. Після зникнення небезпеки з півдня існування у фортеці гарнізону та військових органів управління стало недоцільним. З’явилася потреба у створенні “невійськових” органів самоуправління [8]. Ось як про це пише І. Рибалка: “Визволення від турецько-татарського гноблення південних земель, досягнуте у тривалій і запеклій боротьбі Російською державою, мало велике значення. Назавжди було покінчено з постійною небезпекою турецько-татарської агресії. Припинилися спустошливі набіги кримських татар і турків на українські й російські землі” [9].

Організація адміністративно-поліцейського апарату все ж мала деякі незначні особливості, характерні для українських земель, наприклад, призначення, а не виборність посади земського справника. Це можна пояснити тим, що залишалася у той час недовіра з боку уряду до кандидатів на цю посаду. Децентралізація місцевого управління, посилення ролі генерал-губернаторів або намісників губернаторів та губернських правлінь; поділ поліцейських органів губерній на міські та земські, а поліцейських чиновників-на призначуваних “від корони”; утворення єдиної системи організації поліції у містах та повітах: управ благочинія та нижчих повітових земських судів-ось основні риси організації адміністративно-поліцейських органів згідно з реформою 1775 р. Зі вступом на російський престол Павла I чітко визначилася тенденція до зміцнення державного апарату, згідно з якою основна увага була звернута на централізацію управління місцевими органами та посилення адміністративно-поліцейського нагляду. Намісництва та намісники були усунуті, а поліцейські функції останніх перейшли до військових губернаторів. Поліція міст замість колегіальних органів-управ благочинія отримала нові штати, комплектування яких заперечувало прийом на посади поліцейських чиновників осіб, котрі не мали достатнього досвіду служби. Повітова поліція у своїй діяльності спиралась на утворені волосні правління як первинні органи поліції на селі [10].

За наказом імператриці Катерини II, з 1765 року запроваджувалися в провінціях та губерніях земські комісари, які підпорядковувалися губернаторам та воеводам. До їхніх обов'язків входили: перепис населення, збір податків, розв'язання спорів, які відносилися до земельних меж, ведення словесного суду, забезпечення квартирами та пасовицькими луками військових команд, заснування та утримання у справності пошт, доріг та переправ, супроводження прохідних команд. На воеводу покладался судовий, поліцейський та адміністративний обов'язок. Перша міська установа – ратуша – з'явилася у 1785 році, тобто з часу перейменування Олександрівська в посад. До 1803 року в посаді взагалі не існувало поліції і її обов'язки були покладені на ратушу. У 1803-му році в Олександрівськ переведено з міста Орехова “Маріупольського городничого”. Посадська ратуша відала дорожньою, етапною та квартирною повинностями і з 1803-го року мала постійні відносини з поліцією. До 1806-го року в Олександрівську не було тюрми і колодники розташовувалися в сінях поліції. На вимоги губернатора та наполягання городничого заснувати тюрму ратуша відповіла, що “це справа казни”. Нарешті, у другій половині 1806 року під тюрму була найнята темна, сира кам'яна яма, куди і були переведені арештовані [11]. Це перетворення було першим у адміністративно-політичній системі Олександрівська з часу перейменування його в повітове місто (1806 р.).

1807 рік став для міста роком заснування губернського земського війська (поліції). Його заснування пов'язане з військовою кампанією Росії проти Франції. Поки йшли вибори майбутніх поліцейських, які затягнулися на 3 місяці, війна підійшла до закінчення. Було видано указ про залишення лише третьої частини з них, але існував і кількісний ценз на чисельність населення. Тому в місті було залишено 4 з 9 поліцейських. Одного на 57 душ населення. У листопаді 1807 року, коли небезпека минула, їх було віддано у солдати [12].

Але повернемося до тюрми. Судячи з документів міської ратуші, у 1811 році в місті Олександрівську була пересильна тюрма, тобто це було тимчасове місце для колодників, яких відправляли в різні остроги або на каторжні роботи, наприклад у Херсон [13]. У 1839 році тюрма вже розташовувалася не у ямі. Це була велика кам'яна будівля, один з кращих будинків міста. У 1839 році було тільки 5 кам'яних будівель: три адміністративних, тюрма і казначейство [14].

Майже одразу після заснування МВС його провідним структурним підрозділом став департамент однойменної назви, до складу якого входило чотири так звані експедиції. Керівництво поліції зосереджувалося в другій. Вона у свою чергу, мала два відділення. Спочатку одному з них підпорядковувалися міські поліцейські органи, а другому – сільські поліцейські органи. Але згодом розподіл функцій між відділеннями почали здійснювати за галузями діяльності поліцейських органів, що краще відповідало принципу централізованого управління ними [15].

А.Чайковський звертає на це увагу і в іншій своїй праці: “З першої половини XIX ст. в урядових колах Росії взяла гору тенденція до централізації і подальшого посилення поліції. Конкретним її виявом стало здійснення у 1802 році реформи центральних органів управління шляхом запровадження міністерств. Серед інших було засновано й МВС, яке посіло ключове місце в системі державного управління” [16].

Подальший розвиток органів центрального управління поліцією був пов'язаний зі створенням спеціалізованого Міністерства поліції. І хоч його відокремлення від МВС у цілому себе не виправдало, апарат цієї адміністративної структури значно розгалузився, охопив своїм впливом ряд додаткових сфер суспільного і державного життя. Поряд з боротьбою проти злочинності і правопорушень, охороною громадського порядку, на поліцію покладалося проведення рекрутського набору, збирання даних про стан запасів продовольства та їх охорона, митний контроль, утримання і трудове використання в'язнів, вилуву кріпаків-втікачів, забезпечення справності та безпеки шляхів сполучення. Для організації виконання господарсько-економічних функцій у складі Міністерства поліції було створено департамент поліції господарської. До її компетенції входив контроль за дотриманням розкладу постачання міст продовольством, боротьба зі спекуляцією, нагляд за робітними, сирітськими і “смирительними” будинками. За роки окремого існування Міністерства поліції в ньому сформувалося три департаменти. Основним і найбільшим із них був департамент поліції виконавчої (останні два – департамент поліції господарської та мед. департамент), утворений на базі другої експедиції департаменту МВС, реорганізований відповідно до нового положення про міністерства. Перше відділення цього департаменту відало питаннями забезпечення різних поліцейських служб кадрами, збирало статистичні дані, займалося реєстрацією подій, актів народження і смерті (для цього було запроваджено спеціальні форми обліку). Друге відділення здійснювало нагляд за проведенням слідства з кримінальних справ (це стало компетенцією лише цього міністерства), а також контролювало виконання поліцією судових вироків. Третью відділенню було доручено сприяти організації і проведенню загальних ревізій губернії, вирішувати питання земського ополчення (міліції), виявлення дезертирів тощо. Справочинством у Міністерстві поліції займалися дві канцелярії – загальна та особлива. Остання видавала закордонні паспорти, реєструвала іноземців і заводила справи на них, проводила цензурні внутрішньовідомчі ревізії, виконувала особисті доручення міністра. Після ліквідації окремого Міністерства поліції Особлива канцелярія, як і інші його структури, влилася в Міністерство внутрішніх справ [17].

Таким чином, із всього вищесказаного чітко видно, що період формування поліцейських установ міста Олександрівська збігся з періодом централізації поліції у всій Російській імперії. Це позитивно позначилося як на самому розвитку поліції, так і на житті і розвитку міста. Бо в інших містах, які з'явилися раніше Олександрівська і перетерпіли всі наслідки експериментальних реформувань у цій сфері, ці постійні перетворення мали негативні наслідки у житті міста.

Створення центрального апарату управління дозволило розвивати систему поліцейських органів на місцях з урахуванням ускладнення соціально-політичних процесів, особливостей поліцейської служби в містах і селищах різних регіонів. При цьому, побудова, функції, компетенції місцевих поліцейських органів в основному визначалася, як і раніше, Статутом від 1782 р. зі змінами і доповненнями, передбаченими царським указом 1803 р. “Про засоби до виправлення поліції в містах”. Згідно з цим документом, основна увага на даному етапі приділялася організації штатного зміцнення поліції. Як і інші галузеві органи, місцева поліція набула подвійно-центрального і губернського підпоряд-

кування. Керівництво нею у всіх губернських та інших великих містах здійснювалося поліцмейстрами, що призначалися МВС і йому підлягали, але через губернські управління. Тим самим, у межах району і в оперативному плані визнавалася адміністративно-правова вищість загального органу влади, очолюваного губернатором, щодо місцевих галузевих установ, серед них і поліцейських. Поступово склалася практика, за якою створені МВС комісії разом із адміністрацією певної губернії розглядали питання організації поліцейської служби з урахуванням умов того чи іншого великого міста. У такий спосіб з 1803 по 1825 рр. було укомплектовано поліцейські штати майже для дев'яноста міст. Відбулося деяке розширення функцій міської поліції. На неї було покладено контроль за дотриманням правил, встановлених так званою "гільдійською реформою" 1824 р. для селян, міщан і дрібного купецтва, що займалися торгівельно-промисловою діяльністю. Щодо органів сільської поліції, то вони по-давньому існували у вигляді інших земських судів, члени яких обиралися на повітових дворянських зборах і затверджувалися губернатором. Цей орган був одночасно адміністративно-поліцейським і судовим. Єдина зміна, яка торкнулася його, полягала в наданні права міністерству за поданням губернського управління призначати членів земського суду без проведення виборів. Суттєво також, що для посилення оперативності в діяльності цієї нижньої ланки поліцейської системи капітанові-справникові надавалося право взаємодії не лише з правоохоронними, а й з іншими установами, зокрема вищим рангом. Крім міської і сільської поліції з початку XIX ст. на рудниках, транспорті, а також на багатьох великих фабриках і заводах в прилеглий до них місцевості виникли відомчі поліцейські органи. Так діяла гірнична поліція в районах видобутку вугілля (Донбас), залізної (Криворізький басейн) і марганцевої (Нікопольський басейн) руд. На державних добувних підприємствах вона підпорядковувалася безпосередньо керуючому рудником, а на приватних – державному інспекторові – кураторові рудника. Для безпосереднього керівництва гірничою поліцією управитель рудника або інспектор призначав поліцмейстера, який організовував діяльність відповідної служби в рудничих селищах. З цією ж метою в окрузі, що охоплювала довколишні села, призначався гірничий справник. Його включали до складу нижчого земського суду повіту, на території якого розташовувалося гірничодобувне підприємство. Відомча поліція функціонувала і на інших великих підприємствах, переважно військового призначення (наприклад, на суднобудівному заводі Миколаєва, спорудженому адміралтейством 1788р.). В округах організовувалася спеціалізована транспортна поліція. Вона підлягала директорам відповідних округів і мала забезпечувати захист засобів пересування від злочинних посягань, допомагати службовому персоналу в дотриманні встановлених на транспорті правил і припиненні їх порушень, повинна була супроводжувати і не допускати розкрадання вантажів, наглядати за порядком у станційних приміщеннях та на прилеглий до них території. У ході підготовки до війни 1812 року запроваджувався військовий стан, посилювалася поліція. Зокрема, була збільшена кількість призначуваних урядом засідателів нижчого земського суду. У тих губерніях, де оголошувався військовий стан, керівництво поліцією переходило до головнокомандувача діючими збройними силами, які дедалі ширше використовувалися для проведення поліцейських акцій примусового й карально-репресивного характеру. У 1817-1825 рр. 16 кавалерійських і 3 піхотних полки військових поселенців було розміщено в Слободсько-Українській, Катеринославській та Херсонській губерніях. На півдні України режим військових поселень запровадили в 250 селах, де проживало приблизно 20 тисяч селян [18].

Література

1. Конституція України. - К.: Феміна, 1996. - С. 3, 4.
2. Витте С.Ю. Воспоминания. В 3-х томах. - Т. 1. - Москва, 1960. - 556 с.;
3. Дневник П.А. Валуева, министра внутренних дел. В 2-х томах. - Т. 2 (1865-1876 гг.). - М.: Академия наук СССР, 1961. - 588 с.; Отчет Александровского городского общественного управления за 1903 год. - Александровск: Собств. тип. Б.Я. Штерн, 1905.; Отчет Александровской уездной земской управы уездному земскому собранию ХХУІІІ очередной сессии 1893 года за 1892 год. - А.: Тип. Б.Я. Штерн, 1893.; Отчет Алекс. уездн. земс. управы уездн. земс. собранию ХХІХ оч. сессии 1894 года за 1893 год. - А.: Тип. Б.Я.Штерн, 1894.
4. Талдикін О. В. Адміністративно – поліцейський апарат царизму в Україні у ХУІІІ – І пол. ХІХ ст.: Автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юр. наук. - Х.: Університет внутрішніх справ, 2000. - С. 11-12.
5. Рибалка І.К. Історія УРСР. Дорадянський період. - К.: Вища школа, 1978. - С. 592 .
6. Чайковський А. С. Адміністративна система і поліцейсько-жандармські установи Російської імперії в Україні у ХІХ ст. // Історія України. - 1998. - № 46. - С.1.
7. Кузьменко Н., Чернолуцкий В. Спокойствие, только спокойствие. // Наш город. - 1995. - № 144-145. - С. 2.
8. Чайковський А.С. Вказана праця. - С.2.
9. Очерки истории Запорожья / до 1921 года – Александровска /. - Запорожье: РИП “ Выдавец ”, 1992. - 128 С.
10. Рибалка І.К. Історія УРСР. Дорадянський період. - К.: Вища школа, 1978. - 592 с.
11. Талдикін О. В. Особливості розвитку адм. – пол. органів Рос. імп. на західноукр. землях у кінці ХУІІІ – І пол. ХІХ ст.// Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених: Зб. наукових праць. Вип. 3; 4. - Харків, 1997. - С. 244.
12. Очерки истории Запорожья / до 1921 года – Александровска /. - Запорожье: РИП “ Выдавец ”, 1992.
13. Кузьменко Н., Чернолуцкий В. В масштабах государства. // Наш город. - 1995. - № 13.
14. Кузьменко Н., Чернолуцкий В. Накануне. // Наш город. - 1995. - № 55.
15. Пуха И. У карты старого Александровска. // Суббота. - 1999. № 2.
16. Чайковський А.С. Вказана праця. - С. 2.
17. Чайковський А.С., Щербак М.Г. З історії адм. органів і поліц. системи в Укр. у ХІХ – на поч. ХХ ст. // Народна армія. - 1997. - № 86.
18. Чайковський А.С. Вказана праця. - С. 2.
19. Чайковський А.С. Вказана праця. - С. 2.